

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК УСАТІВСЬКОГО ТИПУ ЖОВТИЙ ЯР

Л. В. Суботін, В. Г. Петренко

У статті публікуються результати розкопок 13 усатівських курганів поблизу с. Жовтий Яр на Одещині.

У 1977—1985 рр. на території між причорноморськими озерами Сасик та Хаджидер Дунай-Дністровською новобудовною експедицією Інституту археології АН України було досліджено 20 пізньотрипільських курганів усатівської культури. Їх розкопки з одного боку, підтвердили традиційну специфіку основної усатівської поховальної обрядовості, з іншого — дали матеріали про рідкісні і навіть раніше невідомі її елементи. В цьому плані особливо цікавими виявилися кургани, що становили основу могильника Жовтий Яр¹. Його охоронні розкопки було здійснено в 1981 р. у зв'язку з будівництвом Дунай-Дністровської зрошувальної системи.

Могильник складався з 16 курганів (рис. 1, 1а), 14 з них розташовувались ланцюжком, який простягався на 2,5 км вздовж південно-західного узбережжя оз. Хаджидер у напрямку північ-південь за 2—2,5 км на схід від сіл Жовтий Яр та Царичанка. При цьому кургани 5—15 разом з найбільшим курганом Сарияри займали центральну ділянку довжиною 0,5 км на відстані 20—70 м один від одного, а два кургани були віддалені від них приблизно на 1 км: курган 1 — на північ, курган 2 — на південь (рис. 1, 1б). Два кургани (3, 4) знаходились за межами вказаного ланцюжка: 1 км на захід від південного краю (кургану 2), за 1,5 км на південний схід с. Жовтий Яр.

З усіх курганів могильника не дослідженим лишився тільки курган Сарияри, висотою до 5 м, насип якого використовується як геодезичний репер. Більшість з розкопаних курганів (4, 6—15) були в свій час невеликими і в зв'язку з систематичною оранкою перетворились на низькі (0,1—0,5 м) розпливчасті горбочки, що вирізнялися, в основному, округлими плямами світло-жовтого ґрунту. Чотири кургани (1—3,5) мали висоту від 1,3 до 1,8 м.

Показовим є те, що 13 з 15 досліджених курганів пов'язані з усатівським часом, хоча взагалі могильник функціонував аж до пізнього середньовіччя. До усатівської культури належать кургани 4, 12—15, а також найдавніші стратиграфічні горизонти курганів 1, 5—11, що перекривалися пізнішими поховальними комплексами. Останні в більшості належали ямній культурі, поховання якої були основними в курганах 2 та 3. Вісім курганів (4—6, 9—13) містили по одному усатівському похованню, два (7, 8) — по два, один (1) — три, тобто всього 15 поховань. У курганах 14 та 15 — могил не виявлено, тут відкрито своєрідні споруди, мабуть, пов'язані з певними культовими церемоніями. На жаль, 10 з 15 поховань були понівечені в давнину порушниками могил та землерийками. Це — поховання 1/7, 2/3, 4/1, 6/6, 7/4, 8/4, 9/2, 11/1, 12/1, 13/1*. Разом з тим вдалось простежити форму, розміри та орієнтування усіх могильних ям і окремі деталі обряду поховань, одержати деякі антропологічні визначення**.

Внаслідок руйнувань усатівська атрибуція ряду поховань може здатися суперечливою. Проте, слід відразу ж застерегти, що з урахуванням компактного планування курганів, певної специфіки поховальних споруд та курганної архітектури, а також виходячи з наявності діагностичного інвентаря в

* Чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання.

** Антропологічні визначення зроблені С. П. Сегедою.

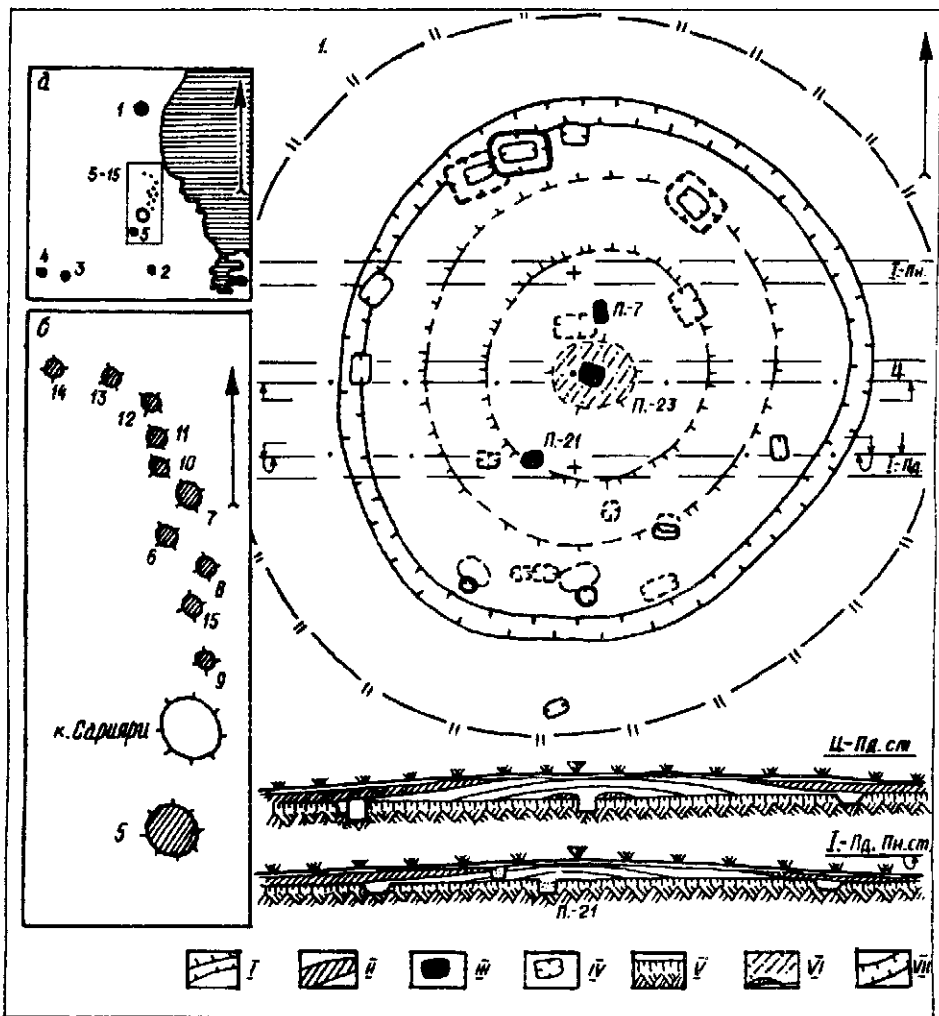
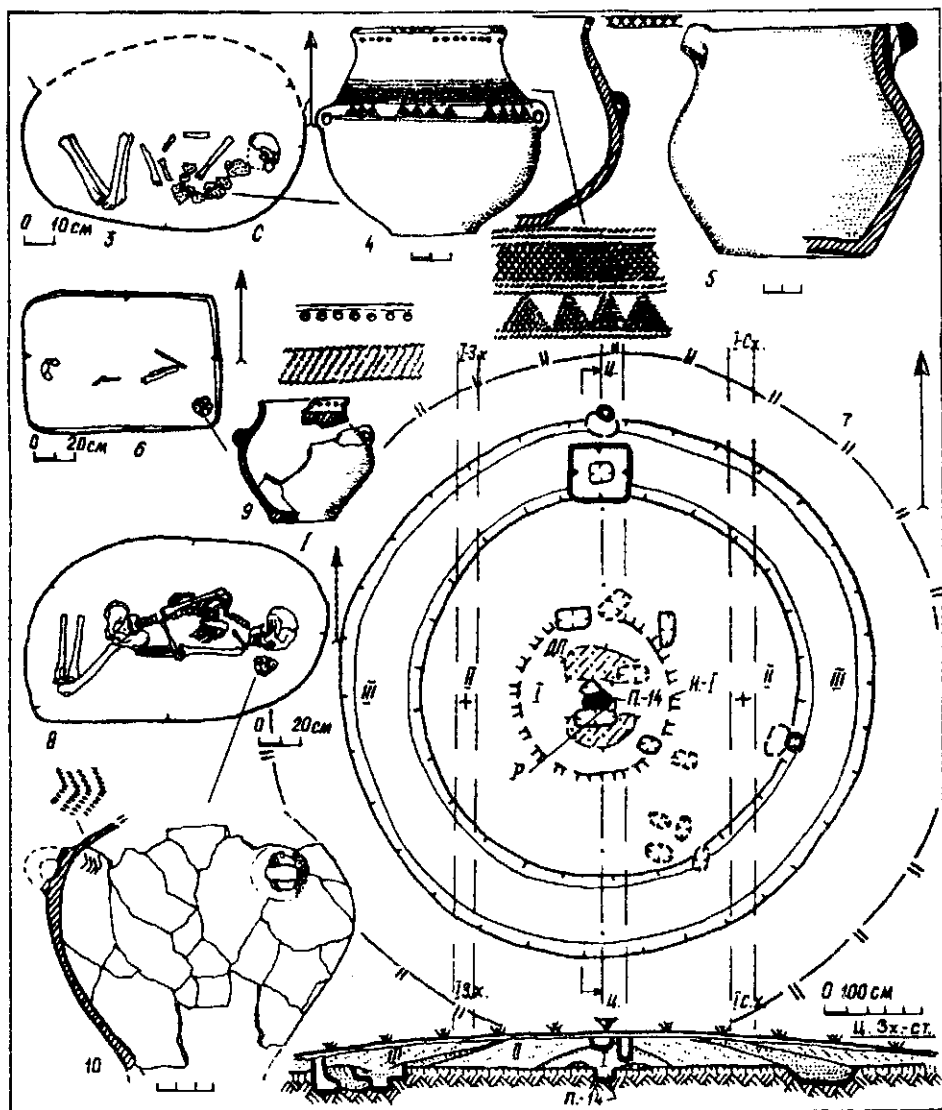

Рис. 1. Могильник Жовтий Яр: 1 — загальний (а) і частковий (б) плани могильника; 2, 7 — кургани 1, 5 (чорним позначено усатівські поховання); 3—6, 8—10 — усатівські поховання та кераміка з них (3—5 — поховання 21 кургану 1; 6, 9 — поховання I кургану 4; 8, 10 — поховання 14 кургану 5).

окремих порушених комплексах, усатівська приналежність усіх найдавніших поховань могильника здається нам найімовірнішою.

Розглянемо поховальні комплекси, пов'язані з усатівською культурою, докладніше.

Курган 1 мав висоту 1,4, діаметр — 50 м. Найдавніший його комплекс пов'язаний з трьома усатівськими похованнями — 7, 21 та 23 (рис. 1, 2). Під курганним насипом простежено овоїдний в плані рів, розширений у напрямку північного сходу. Внутрішній діаметр рову 23—26 м, профіль трапецієподібний, ширина на рівні стародавнього горизонту 1,2—1,5 м, глибина близько 0,8 м. Основним у кургані було поховання 23, оточене щільним шаром (0,2 м) жовтої материкової глини, що залягала у вигляді овальної в плані насипної площадки з похилими краями, витягнутої по лінії захід-схід, розміром 4,5×3,3 м. Об'єм глини, що утворила цей шар, в 2,5 рази перевищував кількість витягнутої під час викопування поховальної ями. Це вказує на додаткову доставку ґрунту з іншого місця. Цілком імовірно, цією добавкою с викид з розташованого поблизу (за 2,5 м) поховання 7, яке, судячи з стратиграфії, було відносно одночасове з похованням 23. Обидва відзначених поховання було перекрито видовженим з південного заходу на північний схід

овальним у плані насипом (12,5×11,5 м) з чорнозему, взятого в радіусі 11—12,5 м від основного поховання. У створеному насипі, висотою 0,5 м, було впускне поховання 21, після чого зроблено дві досипки — глиняну, та з чорнозему. При цьому глину для першої досипки брали з нижньої частини раніше викопаного рову за рахунок його поглиблення, а ґрунт для другої — з поверхні навколишнього поля. У той же час рів було засипано, а курган досяг висоти близько 1,4 м і діаметру 23—26 м. Подальші досипки кургану пов'язані з впускними похованнями ямної культури.

Поховання 23 містилось у центрі кургану. Глибина могили 0,7 м від стародавнього горизонту. Яма прямокутна, розміром 1,4×1,1 м, орієнтована по лінії захід-північний захід — схід-південний схід. Кути дуже заокруглені. На дні — сліди рослинної підстилки. Поховання зруйноване: розрізнені кістки скелета дорослої людини знаходилися на різних рівнях заповнення ями — на 0,2—0,3 м вище дна.

Поховання 7 містилося за 2,5 м на північ від центрального поховання 23. Яма овальна у плані, орієнтована по лінії північ-південь. Довжина її — 1,35, ширина — 0,9, глибина від рівня поховального ґрунту — 1,05 м. Судячи з кісток черепа дорослої людини, що зустрічалися у засипці, поховання було зруйноване у давнину. На кістках — червона вохра.

Поховання 21 (рис. 1, 3) виявлене за 4,8 м на південний захід від центру на глибині 1,2 м. Могильна яма овальна у плані, розмірами 1,0×0,7×0,9 м, видовжена по лінії захід-схід. На дні — сліди рослинної підстилки, на якій скорчено на лівому боці лежала жінка похилого віку. Небіжчиця була орієнтована головою на схід; руки зігнуті у ліктях, ліва покладена кистю під щоку. Череп густо вкритий червоною вохрою, кістки рук та ніг пофарбовані слабше. На кістяку простежені залишки покриття корою. На грудях та під підборіддям знаходились розчавлені ліпні посудини. Одна з них — тонкостінна вилощена амфора (рис. 1, 4) коричневого та темно-сірого кольорів. Висота її — 11,5, діаметр дна — 3,6, опуклих боків — 12,4, вінець — 8,6 см. Під вінцями — чотири групи отворів (по 7—10), край між цими групами прикрашено сітчастими нарізками. По боках посудини два наліпних вушка з горизонтальними отворами і орнаментальний пояс, що складається з горизонтальної стрічки та трикутників під нею, виконаних відбитками тонкого шнура (нитки) та косою сітчастою штриховкою, інкрустованих червоною вохрою. Злам черепків чорний, у керамічному тісті — домішка дрібно товченої черепашки. Друга посудина — горщик з двома відтягнутими від вінця вушками, що мають вертикальні отвори (рис. 1, 5). Висота горщика 12,5, діаметр дна — 7,5, опуклих боків — 14, вінець — 10,7 см. Чорне на зламі тісто посудини містить шамот і дрібно товчений вапняк.

Курган 4, розораний до висоти 0,1 та діаметра 15 м, споруджено над усатівським похованням 1.

Поховання 1 (рис. 1, 6) містилося у центрі кургану. Контури могильної ями простежувались з глибини 0,45 м від вершини насипу. Яма прямокутна, розмір 1,0×0,7×0,1 м, орієнтована по лінії захід-схід; кути заокруглені. Кістяк зруйновано лисячою корою, встановлено лише, що він належав дитині, похованій головою на захід. Біля ніг, у південно-східному куті ями знаходилась фрагментована тонкостінна залощена посудина, орнаментована під вінцями вдавлуваннями круглого штампа, а по плічках — поясом з двох горизонтальних відбитків тонкого шнура та косої штриховки між ними (рис. 1, 9). Темно-коричнєве керамічне тісто містить дрібно товчені черепашки.

Курган 5 мав висоту 1,8 та діаметр — 48 м. Основним у ньому було усатівське поховання 14, з яким пов'язаний первинний насип з чорнозему, висотою 1,2 і діаметром 8,5 м, та перше досипання з материкової глини, що збільшило висоту до 1,6, а діаметр — до 20 м (рис. 1, 7). Грунт для досипання був взятий з кільцевого рову, що мав внутрішній діаметр до 20 м. Рів у профілі трапецієподібний; глибина 1 м, ширина на рівні стародавнього горизонту — близько 5 м. Подальші досипання робилися після впускання до кургану випростаного снесолітичного та скорченого на спині ямного поховань.

Поховання 14 (рис. 1, 8) виявлено в центрі кургану на глибині 1,8 м — на поверхні поховального ґрунту. Могильна яма мала в плані форму овалу з одним (південно-західним) прямим кутом. Розмір 1,6×1,0×0,7 м, орієнтована по лінії захід-схід. На південь і північ від ями простежується викид завтовшки до 0,35 м, на якому, як і навколо могили, лежав шар (до 1 см) рослинного тліну; по краях і в засипці ями — уламки поваленого дерев'яного перекриття; на дні — підстилка з кори.

Небіжчик, чоловік 30—40 років, лежав скорчений на лівому боці, головою на схід, ліва рука витягнена уздовж тулуба, права — зігнута в лікті і покладена кистю на лікоть лівої. Череп та ребра вкриті плямами темно-червоної вохри, кістки таза і ніг — фіолетової. Перед обличчям похованого знаходились уламки тонкостінної амфори з двома відбитими в давнину вушками, що мали горизонтальні отвори (рис. 1, 10). Діаметр найбільш опуклої частини корпусу посудини — 16 см; поверхня оранжева, підлощена. Злам черепка сірий, в тісті — домішка дрібно товченої черепашки.

Курган 6, висотою 0,5, діаметром 25 м, було споруджено за два прийоми (рис. 2, 1). Первинний насип та кромлех, що оточував його були споруджені для усатівського поховання 6. Вони мали в плані форму овалу розміром 12,5×10,5 м, видовженого по лінії північ-північний захід — південь-

південний схід. Після впускання в курган ямного поховання 5 його було досипано.

П о х о в а н н я 6 містилося в центрі кургану і було зруйноване пізнішою ямою. Могила була прямокутною з ледве заокругленими кутами, орієнтована по лінії захід-південний захід — схід-північний схід. Її розміри — 1,8×1,4 м, глибина, судячи з викиду, простеженого на поверхні стародавнього ґрунту з східної сторони могили досягала 0,8 м.

Курган 7 мав висоту 0,3 м і діаметр 25 м. Первинний насип, діаметром 13 м, та оточуючий його кромлех були споруджені над усатівським похованням 4 та, імовірно, супровідним похованням 1 (рис. 2, 2). Курган було досипано, вірогідно, після впускання в усатівський насип ямного поховання 3.

П о х о в а н н я 4 знаходилось у центрі кургану. Пляма могильної ями прямокутної форми, розміром 1,8×1,5 м, із заокругленими кутами, орієнтована у довжину з південного заходу на північний схід, виявлена на глибині 0,3 м, тобто на рівні стародавньої поверхні. Глибина могили — 0,95 м. На південний захід від ями простежено материковий викид. У засипці ями знайдено безсистемно розташовані пофарбовані вохрою кістки дорослої жінки. На дні могили біля її південної стіни — скупчення уламків тонкостінної залощеної посудини. Її поверхня — оранжевого та коричневого кольорів, орнаментована відбитками перекрученого шнура ("гусеничка"). Під вінцями — горизонтальний рядок отворів (рис. 2, 5). У тісті — дрібно товчені черепашки.

П о х о в а н н я 1 (рис. 2, 3) простежено за 3,5 м на південний схід-південь від центру кургану з глибини 0,4 м. Могильна яма прямокутної форми, розміром 0,9×0,8 м, із заокругленими кутами, була орієнтована по лінії захід-схід. Похована дитина років 10 лежала на підстилці з кори скорчено на лівому боці, головою на схід. Більшість кісток обпалена. Перед обличчям похованого — округле в плані скупчення попелу та вуглинок, діаметром близько 20 см. Дно могили на цій ділянці пропалено. По ньому були розкидані уламки чорнолощеної тонкостінної посудини, оздобленої під вінцями ланцюжком маленьких отворів, по плічку та над дном — горизонтальними рядами відбитків тонкого шнура (нитки) та сітчастої штриховки між ними (рис. 2, 4). Орнамент інкрустовано червоною вохрою. У чорному зламі черепків відзначена велика домішка в тісто товченої черепашки.

Курган 8 був висотою 0,2, діаметром — 17 м. Його споруджено над усатівським похованням 4; пізніше в нього були впушені ще одне усатівське (1) та два ямних поховання (рис. 2, 6).

П о х о в а н н я 4 займало центральне положення під насипом. Могильна яма, простежена лише з глибини 1,03 м на 0,15 м, мала в плані форму чотирикутника з заокругленими кутами. Розмір її — 1,9×1,4 м, орієнтування — захід-схід. Поховання зруйноване врізаним в нього ямним похованням 3.

П о х о в а н н я 1 (рис. 2, 7) виявлено за 1,8 м на північний захід від центру кургану на глибині 0,9 м. Могильна яма в плані овальна, орієнтована по лінії захід-схід. Її розмір — 1,5×0,9×0,2 м. Похований чоловік 26—35 років лежав на рослинній підстилці скорчено на лівому боці з поворотом на груди, головою на схід. Права рука була зіпнута у лікті і направлена кистю до обличчя, ліва — під прямим кутом уперед. В області грудної клітки знаходилось кілька фрагментів залощеної тонкостінної посудини з плескатим дном діаметром 7 см. На внутрішній поверхні — сліди нагару. У керамічному тісті — значна домішка дрібно товченої черепашки.

Курган 9 був висотою 0,2, діаметром 18 м; споруджений над усатівським похованням 2.

П о х о в а н н я 2 виявлено в центрі кургану на глибині 0,6 м. Могильна яма овальна у плані, розміром 1,8×1,35×0,5 м, орієнтована по лінії захід-південний захід — схід-північний схід. Поховання зруйноване: окремі кістки черепа, ніг і таза 15—25 річної людини були зосереджені у західній частині ями.

Курган 10 мав висоту 0,1, діаметр — 15 м. Основне поховання (1) — усатівське.

П о х о в а н н я 1 (рис. 2, 9) було в кургані центральним. Контури могили простежувались на глибині 0,3 м від вершини насипу. Яма в плані мала

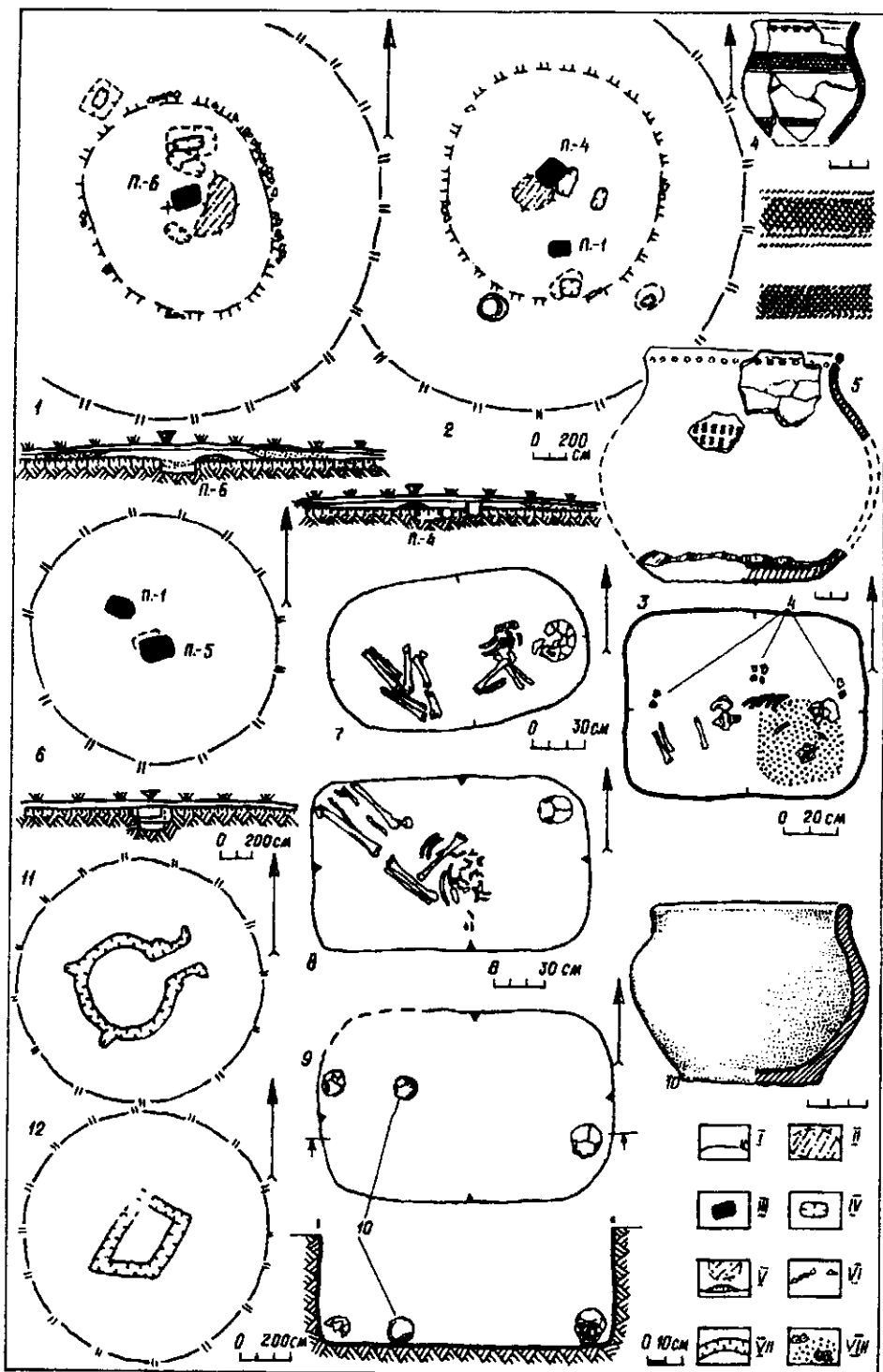
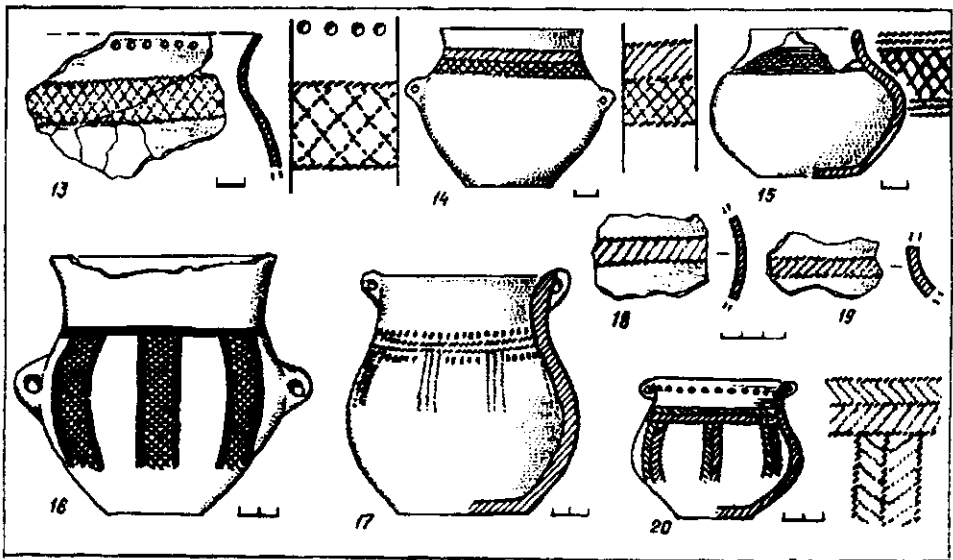

Рис. 2. Усатівські комплекси могильника Жовтий Яр (1—12) та аналогії до кераміки з нього (13—20): 1, 2, 6— кургани 6, 7 та 8; 3—5, 7—10 — поховання та кераміка з них (3, 4 — поховання 1 кургану 7; 5 — поховання 4 кургану 7; 7 — поховання 1 кургану 8; 8 — поховання 1 кургану 12; 9, 10 — поховання 1 кургану 10); 11, 12 — курган 14 та 15; 13 — поховання 1 кургану 1 у Дивізії; 14 — поховання 5 кургану 1 у Кислиці; 15 — поховання 4 кургану 1 у Кароліно-Бугазі; 16 — поховання 3 кургану 2 поблизу Суворова; 17 — могильник Вихватинці; 18 — поселення Маяки; 19 — поселення Усатове; 20 — поховання 1 кургану II—8 Усатова.

форму прямокутника, який через сильне заокруглення кутів, наближався до овалу. Розмір ями — $1,7 \times 1,1 \times 0,7$ м, орієнтування — захід-схід. Біля східної стінки знаходився череп жінки 26—35 років, а з протилежного боку — череп немовляти; між ними, ближче до черепа дитини, знайдено горщик з опуклими боками, ледве відділеними вінцями та плескатим дном (рис. 2, 10). Висота посудини 10 см, діаметр вінець — 10 см, дна — 6,4 см. Поверхня ззовні темно-сірого та коричневатого кольорів, зсередини — оранжева. У чорному зламі черепків простежуються домішки шамоту і товченої черепашки.

Курган 11 висотою 0,1 м, діаметром 16 м, було споруджено над уса-тиським похованням 3.

П о х о в а н н я 3 виявлено у центрі кургану на глибині 0,3 м. Могильна яма прямокутна із заокругленими кутами. Розмір — $1,1 \times 0,7 \times 0,6$ м; орієнтування — захід-південний захід — схід-північний схід. Поховання зруйноване. Від кістяка, що належав дитині, збереглися тільки рештки черепа, довгих кісток рук та кілька хребців, розташованих купкою у північно-східному кутку.

Курган 12 мав висоту 0,1, діаметр — 19 м. Єдине поховання в ньому — уса-тиське.

П о х о в а н н я 1 простежено у центрі кургану з глибини 0,6 м. Могильна яма була прямокутною з заокругленими кутами, орієнтована по лінії захід-схід. Розміри — $1,6 \times 1,0 \times 0,8$ м. Судячи за розташуванням кісток підлітка, тут, імовірно, було зроблено перепоховання: щільно підтиснуті довгі кістки ніг, мовби продовжуючі їх напрям кістки рук та купу змішаних інших кісток скелету було покладено по діагоналі ями (з північного заходу на південний схід) у порядку, що нагадував анатомічний. Череп лежав осторонь — у північно-східному кутку (рис. 2, 8).

Курган 13 діаметром 18 м, був також висотою 0,1 м і мав єдине поховання, що належало до уса-тиської культури.

П о х о в а н н я 1 зафіксоване у центрі кургану на глибині 0,6 м. Могильна яма, розмірами $1,5 \times 1,1 \times 0,4$ м, мала в плані форму прямокутника з трохи заокругленими кутами, була орієнтована по лінії схід-північний схід — захід-південний захід. Кістяк дорослої людини зруйновано: розрізнені кістки були безладно зсунуті до західного краю ями.

Як бачимо з наведених даних, могильник Жовтий Яр складався з різно-типних курганів. Так, більшість з них являла собою прості чорноземні насипи, споруджені в один прийом. У центрі могильника знаходився курган, подібний до попередніх, але оперезаний кромлехом (курган 6), а на периферійних ділянках — великі кургани з кільцевими ровами (кургани 1 та 5).

Таким чином, устрій курганів Жовтого Яру цілком типовий для усатівських пам'яток Дунай-Дністровського регіону² та курганних могильників Усатова. Разом з тим, кургани 1 та 5 слід вирізнити особливо: їх стратиграфічні розрізи дозволили зафіксувати раніше не відомий для усатівських пам'яток принцип багат шаровості спорудження насипу за рахунок однієї (в кургані 5) або двох (в кургані 1) досипок та вперше відкрити усатівські поховання впускного характеру (1/21, 8/1).

Могильні споруди Жовтого Яру поділяються на два типи — прості прямокутні з заокругленими кутами та овальні у плані ями, які співвідносяться як 10:5. Розміри прямокутних ям коливаються в межах 0,9—1,9×0,6—1,4 м, а глибина — від 0,1 до 0,95 м; овальних ям — відповідно, 1—1,6×0,7—1,1 та 0,15—0,9 м. Дно трьох овальних та однієї прямокутної ями було вкрите корою або рослинною циновою. В одному випадку відзначено залишки заваленого у могилу дерев'яного перекриття і трав'яну тлінь навколо неї (5/14). У п'яти могилах (1/21, 4/1, 7/1, 8/1, 10/1) будь-яких ознак перекриття не виявлено: мішаний ґрунт заповнення свідчить про засипку могил безпосередньо після здійснення поховання. У чотирьох комплексах простежено скорчене покладення померлих; позиції рук різноманітні. Судячи з просторового положення кістяків і поховальних камер, на могильнику переважала східна орієнтація, але відзначено і надзвичайно рідкісний для усатівських поховань західний напрям. У чотирьох похованнях зафіксовано вохру. Поховальний інвентар одноманітний: одна-дві посудини.

Таким чином, обрядові комплекси Жовтого Яру, як і типи курганів в основному аналогічні усатівським комплексам, раніше дослідженим у Дунай-Дністровському межиріччі³, та безпосередньо в Усатові. В останньому маємо і аналогії рідкісним випадкам. Так, випадок перепоховання, простежений у похованні 1 кургану 12, відзначено у похованні 1 кургану II/9 Усатова; прямі аналогії парному розчленованому (?) похованню 1 кургану 10 відомі у ґрунтовому та 1-му курганному могильниках Усатова⁴.

У зв'язку з виявленням у похованні 1 кургану 7 рідкісного для усатівців ритуалу, пов'язаного з вогнем (обпалений кістяк дитини, залишки вогнища), певний інтерес становлять результати розкопок курганів 14 та 15.

Курган 14 вирізнявся на полі жовтуватою глинистою плямою діаметром близько 15 м, мав висоту 0,1 м. Під насипом на глибині 0,4 м простежено невеликий фігурний рів, загальними розмірами 8,5×6, глибиною 0,5 м і шириною на рівні стародавньої поверхні 0,35—0,4 м (рис. 2, 11). Дно рову заокруглено, стіни прямовісні. Основна частина рову оконтурювала овальну площадку, розміром 5×4 м, орієнтовану по лінії південь-південний схід — північ-північний захід. Зі сходу-північного сходу до центру площадки йшов коридор шириною 1,5 м, довжиною 2,5 м, утворений двома прямими паралельними рівчакми, кінці яких біля входу були загнуті в боки. У місцях з'єднання прямих рівчаків з овальною частиною рову ззовні було зроблено округлі виступаючі заглиблення ("кишені"). З протилежного краю овального рову, напроти рівчаків коридору, було викопано два короткі (до 1 м) прямі рівчакми, що розходились від нього у боки на відстань до 5 м. Весь цей фігурний комплекс був заповнений шаром золи завтовшки 3 см, стіни обпалені.

Курган 15 за зовнішніми ознаками та розмірами був такий же, як і курган 14. Але під насипом його простежена конструкція іншої форми — трапецієподібна (рис. 2, 12); площадка, розмірами 2,5×3,5×4,5 м, з орієнтуванням південь-південний захід — північ-північний схід, оконтурена рівчаком шириною близько 0,4, глибиною до 0,5 м. Рівчак заповнено золою (до 3—4 см), його стінки обпалено. У північно-західній частині ділянки слідів рівчака не простежувалось. Можливо, тут був вхід на площадку, але через руйнування лисячими норами чітко окреслити форму цієї ділянки не вдалося.

Форма рову кургану 15 не має аналогій ні серед ґрунтової, ні серед курганної архітекtonіки усатівської культури, у той час як фігурний рів кургану 14 виявляє помітну схожість з поховальною скульптурою і елементами курганної архітекtonіки Усатова⁵. Причому порівнювані споруди подібні не тільки за формою і орієнтуванням, але і за залишками пов'язаних з ними вогнищ,

після яких у Жовтому Яру лишилась тільки зола, а в Усатові — попіл, вуглики, черепашки та кальциновані кістки вівці⁶. Враховуючи однорідність відзначених курганних комплексів, можна припустити, що вони були спорудами, пов'язаними з культом вогню, причому, жовтоярівські кургани 14 та 15 можливо слугували місцями «очищення» вогнем небіжчиків перед похованням.

Повертаючись до унікального для Дунай-Дністровського регіону жовтоярівського поховання з частковим трупоспаленням (7/1), слід відзначити, що поодинокі поховання з обпаленими кістками в усатівських могильниках суміжних територій відомі у Данку 1 (п. 2), Данку 2 (п. 2, 3)⁷, Усатові (курган II—7, розкопки В. Г. Петренка 1984 р.). Розглянемо ці поховання докладніше, оскільки вони багато в чому аналогічні дослідженому нами і характеризують маловідомі ритуали степових пізньотрипільських общин.

В усатівському кургані II—7 сліди вогню зафіксовані в культовій ямі і єдиному тут похованні. Культова яма була заповнена обпаленою розсипчастою глиною впереміш з деревним вугіллям і шматочками вохри, тобто землею, взятою на місці прогорілого вогнища. Могильна яма містила поховання жінки похилого віку. У неї була відсутня кисть правої руки і обпалені нижні епіфізи кісток передпліччя. На дні могили знайдено кілька шматочків деревного вугілля.

У могильниках Данку сліди вогню відзначено в чотирьох похованнях. У чоловічому похованні 2 Данку I, в жіночому похованні 2 та чоловічому похованні 3 Данку 2 обпалені та вкриті нальотом сажі окремі кістки скелетів, інвентар та стіни поховальних камер. Крім того, відзначено інтенсивне пропалювання ґрунтового заповнення цих могил та ями жіночого поховання 1 могильника Данку I. Причому, заповнення двох могил (п. 2, 3 Данку 2) було значно насичене деревним вугіллям. В обох некрополях Данку виявлені культові ями з вуглинками та золюю. На підставі всіх цих даних В. О. Дергачов запропонував таку реконструкцію обряду. На дерев'яних перекриттях могил були влаштовані багаття. Коли перекриття ще горіли, вони завалилися в могили, внаслідок чого обгоріли стіни ям, інвентар та трупи похованих. У процесі горіння багаття засипали землю; обпалюючись, ґрунт зберігав свою зернисту структуру або перетворювався у спечені аморфні грудки, що заповнювали поховальні камери. Ця реконструкція, на наш погляд, нереальна, тому що вона суперечить фізиці горіння і матеріалам розкопок. Нічим, зокрема, не доведена наявність перекриття могил. Обрядові дії, здійснені у могилах з обпаленими скелетами з Данку, уявляються такими. Паливо для поховальних вогнищ клалося безпосередньо на тіла небіжчиків, яких вже було розміщено разом з інвентарем в могили, а також на ґрунтові викиди з цих могил, як і з камери поховання 1 Данку I. Після підпалювання особливо потужно розгорялися багаття, що були розкладені навкоко могил, за рахунок чого відбувалося сильне випалювання викиду. Коли ж горіння припинялося, цей викид і залишки багаття йшли на засипку поховальної ями.

Розглянуті поховальні комплекси характеризуються тим, що ознаки дії полум'я на похованих поєднані з залишками вогнищ безпосередньо в могилах і поблизу них, а так само і з неповним згоранням трупів, що принципово відрізняє ці усатівські поховання від софійських пізнього Трипілья-Кукутені.

До висловленого слід додати, що часткове трупоспалення, подібне до усатівських, виключно рідкісне явище, але зустрічається як в синхронних, так і в близьких до усатівської культурах. Наприклад, на території Північно-Західного Причорномор'я такий ритуал простежено в одному з давньоаямних поховань кургану 22 могильника Кубей поблизу с. Червоноармійське Болградського р-ну, Одеської обл. (розкопки Дунай-Дністровської експедиції 1987 р.) і в курганному похованні кемі-обінського типу поблизу с. Велико-Зимінове Великомихайлівського р-ну, Одеської обл. (розкопки Г. М. Тошєва і В. Г. Петренка 1986 р.). Аналогічний обряд, імовірно, було застосовано і в пізньотрипільських жертвних похованнях на гординештських поселеннях Мерешівка-Четецує⁸ та Цвиклівка⁹. Заслужують уваги етнографічні матеріали, які належать не до поховальних ритуалів, а до обрядів, пов'язаних з людськими жертвоприношеннями¹⁰.

Значне місце в характеристиці усатівського могильника Жовтий Яр посідає його поховальний інвентар, а саме — кераміка.

Насамперед відзначимо, що такий комплекс ознак, як ліплення, лошіння і домішка у тісто дрібно товчених черепашок, а також основні форми і техніка орнаментування посуду шнуром типові для усатівської кераміки. Цього, проте, не можна сказати стосовно композиції орнаментів на посудинах, а саме — косої сітчастої або діагональної штриховки ділянок значних декоративних елементів (стрічок, трикутників), оконтурених відбитками тонкого шнура та інкрустованих іноді червоною фарбою. Фрагменти посудини з аналогічним орнаментом знайдені, наприклад, в усатівському похованні 1 кургану 1 поблизу с. Дивізії (рис. 2, 13), дослідженому Дунай-Дністровською експедицією в 1985 р. за 7 км на північ від Жовтого Яру. Ще одним місцезнаходженням такої кераміки у межах річки Дністра і Дунаю є усатівський курган біля с. Кислиця Ізмайльського р-ну, Одеської обл. (рис. 2, 14)¹¹. В усатівських курганах Нижнього Подністров'я кераміка з типом орнаментування, що нас цікавить, відома у Кароліно-Бугазькому могильнику (рис. 2, 15)¹². Поодинокі зразки маємо також в Усатові (рис. 2, 19, 20) і у Маяках (рис. 2, 18) *.

Деякі риси, близькі до жовтоярівської кераміки, ми бачимо на Вихватинському могильнику, де є горщики (рис. 2, 17)¹³, за формою аналогічні посудині з відтягненими від краю вінець вушками (рис. 1, 5) з поховання 21 кургану I, та посуд, орнаментування якого нарізною косою сіткою¹⁴, подібна до зробленої на другій посудині (рис. 1, 4) того ж жовтоярівського поховання.

Ідентичні як за технікою виконання (відбитки шнура, врізні лінії), так і за композицією орнаменти з керамічних комплексів культури Езеро¹⁵. Стилістично близькі візерунки у вигляді вертикальних стрічок з косою сіткою, виконаною нарізкою, відзначено на посуді баденської культури¹⁶, культурної групи Фолтешті II¹⁷, культури Коцофені¹⁸. Аналогічний за композицією, але розписний орнамент прикрашає посудини з курганного усатівського поховання поблизу с. Суворове Ізмайльського р-ну (рис. 2, 16) та з пізньотрипільського кургану поряд з с. Казаклія (Молдова)¹⁹. Посуд з таким орнаментом і серія раніше відомих курганних комплексів відображає поширення в Північному Причорномор'ї пам'яток, генетично пов'язаних з гординештською групою пізнього Трипілья²⁰. Показово, що розписна орнаментування деякого посуду з пам'яток цієї групи²¹ досить схожа із заглибленим оздобленням посудин Жовтого Яру (рис. 1, 4). Відзначимо, що кераміка гординештського вигляду з розписом відома на пам'ятках Фолтешті II²², та з врізними лініями — в Езеро²³.

Керамічні матеріали, огляд та інтерпретація яких може бути темою окремого дослідження, свідчать про поширення загальних рис у певній групі культур Північнопричорноморського та Балкано-Карпатського регіону Циркумпонтійської провінції. Неабияку роль у цьому, мабуть, відіграли як усатівські племена, так і общини гординештської групи, чії пам'ятки виступають своєрідним транскультурним феноменом. У загальному сплетенні складних взаємовпливів, що охоплюють вказані культури, знаходиться і комплекс усатівського могильника Жовтий Яр. Типологічні паралелі посуду з нього та інших згаданих усатівських пам'яток у кераміці ранньобронзового віку Південної Болгарії відповідають усатівським зв'язкам з металургійним осередком «типу Езеро», що документовано спеціальними дослідженнями арсєнітових бронз²⁴.

Аналогії жовтоярівській кераміці в комплексі Кароліно-Бугазу, що має чіткі відповідності в матеріалах пізньоусатівського поселення Маяки, з одного боку, та в Езеро, з другого, дозволяють залучити хронологічні визначення будівельних горизонтів Езеро для датування власне усатівських пам'яток²⁵. Кераміка з відзначеними типами орнаменту зустрічається в Езеро з 13-го до 6-го горизонту. Останній не молодший XXIV ст. до н. е.²⁶. Мабуть з цієї датою правомірно співвідносити верхній рубіж усатівської культури, який у системі каліброваних радіовуглецевих дат буде відповідати XXIX ст. до н. е.

* Матеріали розкопок В. Г. Петренка у 1984—1986 рр.

Приблизно цим часом датується і розглянутий нами усатівський могильник Жовтий Яр.

Примітки

- ¹ Субботин Л. В. Исследования Дунай-Днестровской экспедиции // АО, 1981.— М., 1983.— С. 322.
- ² Субботин Л. В., Петренко В. Г. Об архитектуре усатовских курганных сооружений // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 37.— Рис. 4.
- ³ Шмаглей Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // МАСП.— 1970.— Вып. 6.— С. 91—95.
- ⁴ Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники.— К., 1979.— С. 50, 131.
- ⁵ Субботин Л. В., Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 29.— Рис. 1.
- ⁶ Патокова Э. Ф. Усатовский курган 1—12 // КС ОГАМ за 1962 г.— Одесса, 1964.— С. 103, рис. 1.— С. 106.
- ⁷ Дергачев В. О. Піаньотрипільські могильники Данку в Молдавії // Археологія.— 1978.— Вип. 28.— С. 56—65.
- ⁸ Сорокин В. Я. Трипольское погребение на многослойном поселении Мерешовка-Четэцэе // Первобытные древности Молдавии.— Кишинев, 1983.— С. 214, 216.
- ⁹ Мовша Т. Г. Трипільське поховання в с. Цвиклівці // Археологія.— 1964.— Вип. XVI.— С. 216.— Рис. 3.
- ¹⁰ Фрезер Дж. Золотая ветвь.— М., 1980.— С. 723—730.
- ¹¹ Чеботаренко Г. Ф. Отчет о раскопках Измаильской археологической экспедиции // НА ИА АНУ.— 1976/39, № 7888—89.
- ¹² Засинайло А. Г., Черняков И. Т., Петренко В. Г. Каролино-Бугазский могильник // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 104.— Рис. 2, 13, 17.
- ¹³ Дергачев В. А. Выхватинский могильник.— Кишинев, 1978.— С. 64.— Рис. 9, 19.
- ¹⁴ Там же.— С. 60, рис. 5, 12.— С. 65, рис. 10, 17.
- ¹⁵ Езеро. Ранньобронзовото селище.— София, 1976.— С. 256, обр. 147 б.— С. 291, обр. 157.— С. 328, табл. 169.— С. 329, табл. 131.
- ¹⁶ Banner I. Die Peceler Kultur // Arheologica Hungaria.— 1956.— Bd. XXXV.— Taf. I.LXXX, 3, 8; LXXXII, 6, 9.
- ¹⁷ Petrescu-Dimbovita M., Dinu M. Nouvelles fouilles archeologiques a Foltesti (Dep. de Galati) // Dacia.— 1974.— T. XVIII.— Fig. 16, 3.
- ¹⁸ Roman P. Cultura Cotofeni.— Bucuresti, 1976.— Pl. 39, 12, 14.
- ¹⁹ Агульников С. М. Исследования курганной группы у с. Казакляя // АО 1985 года.— М., 1987.— С. 512, 513.
- ²⁰ Дергачев В. А. Позднетрипольские поселения у с. Гординешти // АИМ в 1970—1971 гг.— Кишинев, 1973.— С. 96.— Рис. 2.
- ²¹ Субботин Л. В., Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 106, 107.
- ²² Petrescu-Dimbovita M., Dinu M. Op. cit.— Fig. 42.
- ²³ Езеро...— Табл. 171, обр. 150 а.
- ²⁴ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии.— София, 1978.— С. 170, 171.
- ²⁵ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К. 1974.— С. 135, 143.
- ²⁶ Езеро...— С. 515.

Л. В. Субботин, В. Г. Петренко

КУРГАННЫЙ МОГИЛЬНИК УСАТОВСКОГО ТИПА ЖЕЛТЫЙ ЯР

В статье публикуются и интерпретируются материалы 13 курганов и 15 погребений усатовской культуры, исследованных в могильнике у с. Желтый Яр Татарбунарского р-на Одесской обл.

Ряд прослеженных здесь особенностей погребального обряда усатовской культу-

ры (многослойность курганных насыпей, наличие впускных погребений, выявление погребений с западной ориентировкой, с парным захоронением и с частичным трупопосожжением, а также фигурных углубленных сооружений, связанных с культом огня) зафиксировано в Дунай-Днестровском междуречье впервые. На основании прямых аналогий желтоярской посуде, ее орнаменту, в керамике стратифицированного поселения эпохи ранней бронзы Езеро (Болгария) памятник Желтый Яр, а также верхний хронологический рубеж усатовской культуры, в целом, датируются XXIV веком до н. э.

L. V. Subbotin, V. G. Petrenko

THE USATOVIAN BURIAL MOUND ZHELTY YAR

Findings from 13 burial mounds and 15 burial places of the Usatovian culture excavated in the sepulchre near vil. Zhelty Yar, Tatarbunary District, Odessa Region are reported and interpreted in the paper. Some properties of the burial rite in the Usatovian culture, namely, many layers of burial mounds, inlet burials, burials with west orientation, paired burials and partial corpse cremation, figured indepth structures related to the cult of fire, are registered in the Danube-Dniester interfluve for the first time. Taking into account direct analogies of the Zhelty Yar pottery and its decorative pattern with pottery found in the stratified settlement Ezero (Bulgary) of the Early Bronze period, the Zhelty Yar relics as well as the upper chronological limit of the Usatovian culture or the whole are dated the 24th cent. B.C.

Одержано 5.04.88

ЗОЛОТІ ПРИКРАСИ У ВИГЛЯДІ ГОЛОВИ ГЕРИ

М. В. Русяєва

У публікації дається аналіз чотирьох золотих прикрас у вигляді жіночої голови, визначається їх іконографія, хронологія і місце виготовлення.

О. С. Уваров у 1851 р. опублікував мініатюрну золоту підвіску у вигляді жіночої голови із пограбованого кургану на некрополі Ольвії¹. Невдовзі після цього в Пантікапеї було знайдено золоту сережку з аналогічним зображенням². Зараз відомі ще дві подібні прикраси: одна з них надійшла у 1934 р. до Британського музею і походження її невідомо³; друга знаходилась у кургані поблизу села Велика Білозірка, розкопаному в 1972 р.⁴. Всі ці вироби згадувались у різних виданнях⁵. В основному автори публікацій датували їх IV ст. до н. е., не даючи детальної характеристики, не відзначаючи, якому божеству могла належати жіноча голова і не уточнюючи місця їх виробництва. Лише Р. А. Хігінс відносить підвіску з Британського музею до південноросійського типу на підставі того, що аналогічні вироби походять з Пантікапею та Ольвії.

Перш за все відзначимо, що на всіх чотирьох прикрасах зображена мініатюрна жіноча голова, яка має деякі спільні риси: головний убір типу діадери чи високої стефани, зачіска з пишними локонами, розділеними на прямий проділ; сережки та намиста (у двох випадках з великим букранієм). Але за стилістичними ознаками вони виготовлені майстрами різного рівня.

Найбільш схожі між собою підвіска з Великої Білозірки та сережка з Пантікапею. Перша відзначається високими художніми якостями, ретельним виконанням всіх деталей (рис. 1, 4—5). Стефана напівовальної форми орнамен-